พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระผู้ทรงปรีชาชาญ
ด้านการบริหารราชการแผ่นดินและอักษรศาสตร์

๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระผู้ทรงปรีชาชาญการบริหารราชการแผ่นดินและอักษรศาสตร์

๒.๑ พระราชประวัติ พระราชดำริและพระราชกรณียกิจการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี พระราชสมภพขณะพระราชบิดาดำรงตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๑๐ เมื่อเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี พุทธศักราช ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จปราบปรามแล้วปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และพระบรมราชจักรีวงศ์ จึงทรงดำรงสถานะสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จทิวงคต จึงได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งพระมหาอุปราช[๑] แทน ทรงปฏิบัติราชการใกล้ชิดสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงได้เรียนรู้เรื่อง การเมือง การปกครอง การทหาร เศรษฐกิจและการจัดระเบียบสังคม

๒.๑.๑ การศึกษา การเมือง การปกครอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงศึกษาเบื้องต้นที่สำนักพระวันรัต (ทองอยู่) วัดบางหว้าใหญ่ คือวัดระฆังปัจจุบัน ซึ่งมีชื่อในการฝึกอบรมบุตรหลานขุนนาง จึงทรงพระปรีชาสามารถอักขรวิธีอย่างดี จะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์วรรณคดีไทยทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองจำนวนมาก ทรงสนพระราชหฤทัยศึกษาพระราชกิจทั้งปวงจากพระราชพงศาวดารไทย ตำราเมือง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้รวบรวม คัดลอกพระราชพงศาวดารมีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และเรียบเรียงประวัติศาสตร์สืบต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในขณะทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงร่วมสร้างหนังสือพงศาวดารเหนือกับพระยาวิเชียรปรีชา (น้อย)[๒] จึงทรงรอบรู้การปกครองบ้านเมืองในอดีตจากพงศาวดาร การสร้างความมั่นคงทางการเมือง ลักษณะการปกครองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงยึดถือความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับตระกูลขุนนางและคหบดีทางการสมรสและระบบอุปถัมภ์ ก่อนพุทธศักราช ๒๓๒๕ ตระกูลในราชวงศ์จักรีได้สัมพันธ์กับสกุลใหญ่ๆ ที่สืบเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยา เช่น สมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสมรสกับหม่อมเสม บุตรชายสมุหกลาโหมวังหน้า สมัยกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) พระพี่นางเธอพระองค์น้อยสมรสกับเจ้าขรัวเงิน บุตรเศรษฐีจีน บ้านถนนตาล ในกรุงศรีอยุธยา มารดาของเจ้าขรัวเงินเป็นน้องภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เจ้าขรัวเงินมีฐานะมั่งคั่งมาก ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงอภิเษกกับสตรีในตระกูลใหญ่ที่สืบเชื้อสายมอญ มีฐานะทางเศรษฐกิจดีและมีอำนาจทางการเมืองท้องถิ่นในเมืองอัมพวา แถบนั้นมักจะได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง เช่น พระยาสมุทรสงคราม (แจ่มจันทร์) ครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นตาของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระยาอมรินทราฤาชัย (เสม) ผู้ว่าเมืองราชบุรีสมัยกรุงศรีอยุธยา บิดาของเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นหลานร่วมปู่ย่ากับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และกรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) น้องสาวต่างมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสมรสกับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ (มุก) ผู้เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) แห่งตระกูลพราหมณ์ที่รับราชการเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่มาหลายช่วงและเจ้าพระยามหาสมบัติเป็นอาของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์[๓]

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมชนกนาถเกิดเรื่องบาดหมางระหว่างวังหน้ากับวังหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงเสด็จไปยังพระราชวังบวรสถานมงคล ได้สร้างความยำเกรงในบรรดาข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ทำให้ปัญหาหมดไป[๔] กรณีเช่นนี้ทำให้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของอำนาจพระบรมวงศานุวงศ์ ได้ทรงหาทางแก้ไข ขณะทรงรับราชการในราชสำนักทรงดูแลงานต่างพระเนตรพระกรรณอย่างใกล้ชิด จึงทรงเรียนรู้ด้านรัฐประศาสนศาสตร์ ราชประเพณี ทรงคุ้นเคยกับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่

๒.๑.๒ การเรียนรู้เรื่องการทหาร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไปราชการสงครามตั้งแต่พระชนมพรรษา ๘ พรรษา ตราบกระทั่งพระชนมพรรษา ๓๐ พรรษา รวม ๑๑ ครั้ง ช่วงระหว่าง ๘ ถึง ๑๕ พรรษา ๗ ครั้ง เริ่มตั้งแต่ขึ้นไปรบพม่าที่เชียงใหม่ กลับลงมารบพม่าที่บ้านบางแก้ว เขาชุ้มเมืองราชบุรี กลับขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ มารบศึกอะแซหวุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลก จากนั้นเสด็จไปปราบเมืองนางรอง เมืองนครจำปาศักดิ์ และกรุงศรีสัตนาคนหุต[๕] ระหว่างพระชนมพรรษา ๑๕ ถึง ๓๐ พรรษา ๔ ครั้ง คือ ศึกลาดหญ้า ศึกท่าดินแดง ศึกตีเมืองทวาย และเตรียมตีกรุงอังวะ โดยเฉพาะศึกตีเมืองทวายทรงรับตำแหน่งยกกระบัตรทัพ การเดินทัพครั้งนี้ลำบากและกันดารมาก ช้างศึกต้องเดินไต่สันเขาทีละตัว ถลำตกเขาตายเป็นจำนวนไม่น้อย[๖] ทำให้ทรงรอบรู้เข้าพระทัยยุทธศาสตร์การสงครามและการป้องกันบ้านเมือง เริ่มตั้งแต่การจัดเตรียมกองทัพ ยุทธวิธีการรบ ปัญหาหลากหลายในกองทัพ เช่น ทหารติดฝิ่น การส่งเสบียง การข่าวเพื่อหาความเคลื่อนไหวของศัตรู เป็นต้น

๒.๑.๓ การเรียนรู้เรื่องจัดระเบียบสังคมและเศรษฐกิจ

การศึกสงครามในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทำให้ไพร่ คือพลเมืองต้องรับภาระหนัก จึงพากันหลบหนี ทรงตราพระราชกำหนดสักเลกและโปรดฯ ให้มูลนายเกลี้ยกล่อมไพร่ที่หลบหนีกระจัดกระจายอยู่ให้มารับการสักโดยไม่กำหนดว่าจะสักเป็นไพร่ชนิดใด ตามใจมูลนาย เพื่อจูงใจมูลนายให้หาเลกมาสักได้มากๆ ซึ่งการสักเลกครั้งนี้ไม่ได้ผลนัก เนื่องจากเจ้าเมืองไม่เป็นใจช่วยข้าหลวงเกลี้ยกล่อมไพร่ในเมืองของตนให้มารับการสัก จึงสักเลกไม่ได้ตามกำลังแท้จริงของมูลนาย เห็นได้จากกรณีขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชกับเจ้าเมือง

นครศรีธรรมราช (หนู) เรื่องสักเลก[๗] แม้ว่าจะทรงลดเวลารับราชการของไพร่หลวงลงเหลือปีละ ๔ เดือนก็ตาม ไพร่ก็ยังหลบหนี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตระหนักถึงการดูแลไพร่อย่างยิ่ง เพราะไพร่เป็นกำลังสำคัญ

เศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงทำการค้าส่วนพระองค์ จัดสินค้าฝากสำเภาหลวงไปจำหน่ายเมืองจีน แล้วซื้อสินค้าจากจีนกลับมา ทรงมีเรือสำเภาทำการค้าต่างประเทศ ทรงควบคุมการจัดสินค้าลงเรือด้วยพระองค์เอง[๘] ทรงให้ความสำคัญของการค้าสำเภา และการค้าขายกับต่างประเทศรวมทั้งหารายได้เพื่อทำนุบำรุงแผ่นดิน

๒.๒ พระราชดำริเกี่ยวกับการปกครองบ้านเมือง

๒.๒.๑ พระราชดำริเกี่ยวกับการปกครองภายใน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการปกครองเพื่อความสงบสุขและความมั่นคง ทรงปกแผ่พระมหากรุณามากกว่าใช้พระราชอำนาจ ในฐานะพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังเห็นได้จากพระบรมราโชวาทว่าด้วยหลักการปกครองพระราชทานแก่พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นกฎในการปกครองบ้านเมือง

"...ประการหนึ่งให้พระยานครว่าราชการบ้านเมืองพร้อมด้วยปลัดยกกระบัตรกรมการจงเป็นยุติเป็นธรรม ให้เป็นเอกจิตเอกฉันท์น้ำหนึ่งใจเดียว อย่าให้มีความฉันทาโทษริษยาถือเปรียบขัดแก่งแย่งกัน ให้เสียราชการแผ่นดินไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ อนึ่งจะพิจารณาพิพากษาอรรถคดีเนื้อความของทวยราษฎร์ทั้งปวงโดยมูลคดีประการใด ไม่ควรตั้งอยู่ในอคติทั้งสี่คือ ฉันทาคติ โทษาคติ พยาคติ โมหะคติ อย่าให้กอบไปด้วยความอิจฉาริษยาโกรธจองเวรด้วยภัยต่าง ๆ ให้พิจารณาจงเป็นยุติธรรมด้วยอุเบกขาอย่างประเสริฐ อย่าให้อสัตย์อธรรมเห็นแก่หน้าบุคคล แลอามิสสินจ้างสินบนเข้าด้วยฝ่ายโจทก์ ฝ่ายจำเลย กลับเท็จเป็นจริง กลับจริงเป็นเท็จ ทำกลบเกลื่อนเนื้อความให้ฟั่นเฟือน ให้ทวยราษฎร์ทั้งปวงมีความยากแค้นเดือดร้อน มิต้องพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ประการหนึ่ง ให้พระยานครมีน้ำใจโอบอ้อมแก่สมณชีพราหมณาจารย์ อณาประชาราษฎร์ไพร่พลเมืองลูกค้าพาณิช ให้ขวนกันทำบุญให้ทานจำเริญเมตตาภาวนาสดับตรับฟังพระธรรมเทศนา ...อนึ่ง ข้าวเป็นกระทู้ราชการ ถ้าถึงเทศกาลทำนาให้ตักเตือนว่ากล่าวแก่อณาประชาราษฎร์ ให้ขักขวนกันทำไร่นา จงเต็มภูมิให้ได้ผลเม็ดข้าวจงมาก จะได้เป็นกำลังราชการ แลทำบุญให้ทานเป็นกุศลสืบไป อนึ่งถ้าแลพระยานครจะมีใจปรานี ยินดีในสตรีภาพผู้ใหญ่อันมีบิดามารดาญาติวงศ์พงศาปกครองอยู่โดยปรกติ ก็ให้ตกแต่งผู้ไปว่ากล่าวให้สู่ขอตามธรรมเนียม ถ้าบิดามารดาญาติวงศ์พงศายอมยกให้บัญชาโดยปรกติสุจริตจริง ให้รับมาเลี้ยงดูตามประเพณีคดีโลก อย่าให้ทำข่มเหงฉุดคร่าลากเอาลูกสาวหลานสาวของอณาประชาราษฎร์ผู้หวงแหนโดยพลการของอาตมาตามอารมณ์ ให้ราษฎรมีความวิบัติเดือดร้อน...ให้พระยานครพึงอ่านพระราชกำหนดโดยพระราชโอวาทนี้จงเนือง ๆ ให้เจนปากใจไว้จงทุกข้อทุกกระทง..."[๙]

๙ แผ่นดิน ของการปฏิรูประบบราชการ

สิ่งสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงใช้ในการปกครอง คือ ระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์ เพราะระบบนี้ทำให้เจ้านาย ขุนนาง และข้าราชการจงรักภักดีและมั่นคงต่อพระมหากษัตริย์และราชบัลลังก์

๒.๒.๒ พระราชดำริเกี่ยวกับการต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงวางนโยบายแบ่งแยกและปกครอง ดังปรากฏในการปกครองหัวเมืองประเทศราช ส่วนการต่างประเทศทรงดำเนินนโยบายด้วยการทำสงคราม การทูต และการค้า

๒.๓ พระราชกรณียกิจในการปกครองบ้านเมือง

๒.๓.๑ การบริหารราชการแผ่นดิน

๑) การใช้ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนำประสบการณ์ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์จากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมาดำเนินการสร้างความมั่นคงในราชบัลลังก์[๑๐] การแต่งตั้งขุนนางเสนาบดีตำแหน่งสำคัญและเจ้านายทรงกรมกำกับราชการ ทรงเลือกสรรพระประยูรญาติและขุนนางที่ใกล้ชิดไว้วางพระราชหฤทัย ตั้งแต่ครั้งทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่าง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขุนนาง เสนาบดีและเจ้านายกำกับราชการ

ลำดับยศ	ยศและตำแหน่งขุนนาง	ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	หมายเหตุ
๑	เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) อัครมหาเสนาบดี (สมุหนายก)	เป็นขุนนางเดิมมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	
๒	เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) อัครมหาเสนาบดี (สมุหนายก)	เป็นบุตรชายเจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) เสนาบดีกรมวัง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ธิดาของเจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) คือ จอมมารดาศรีใหญ่ เป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติในลักษณะเกี่ยวดอง
๓	เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) อัครมหาเสนาบดี (สมุหกลาโหม)	เป็นพี่ชายสามีเจ้าคุณนวล น้องสาวกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์พระราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติในลักษณะเกี่ยวดอง

ลำดับยศ	ยศและตำแหน่งขุนนาง	ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	หมายเหตุ
๔	เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) อัครมหาเสนาบดี (สมุหกลาโหม)	เป็นราชินีกุลบางช้างที่แยกไปตั้งสกุลใหม่ เป็นวงศาโรจน์	พระญาติ
๕	เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) อัครมหาเสนาบดี (สมุหกลาโหม)	เป็นบุตรเจ้าคุณหญิงทองอยู่ (พระพี่นางคนที่ ๒ ของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) และเป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาก่อนขึ้นครองราชย์ โดยเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้ากรมมหาดเล็กในวังหน้า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นครองราชย์ ได้เป็นเจ้ากรมมหาดเล็กวังหลวง ต่อมาเป็นเสนาบดีกรมพระคลัง เมื่อเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) ถึงแก่อนิจกรรมได้เป็นอัครเสนาบดีกลาโหมแทน	พระญาติและอุปถัมภ์
๖	เจ้าพระยาโกษา (กร) เสนาบดีกรมคลัง	เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาตั้งแต่ยังทรงกรมโดย เป็นปลัดกรมเมื่อทรงอุปราชาภิเษกก็ได้เป็นพระยาไกรโกษา ข้าราชการวังหน้า เมื่อทรงขึ้นครองราชย์ได้เป็นเสนาบดีกรมคลัง	ระบบอุปถัมภ์ข้าหลวงเดิม
๗	เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เสนาบดีกรมคลัง	เป็นบุตรเจ้าคุณนวล น้องสาวสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระญาติที่ทรงใกล้ชิดมากกว่าราชินีกุลวงศ์อื่น ๆ เนื่องจากเจ้าคุณนวลได้อภิบาลพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์	พระญาติ
๘	เจ้าพระยาธรรมา (เทศ) เสนาบดีกรมวัง	เป็นราชินีกุลบางช้าง ตอนต้นรัชกาลเป็นเจ้าเมืองราชบุรี ต่อมาได้เป็นเสนาบดีกรมวัง	พระญาติ
๙	เจ้าพระยายมราช (น้อย บุนนาค) เสนาบดีกรมเมือง	มาจากตระกูลบุนนาค ร่วมปู่กับเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค)	พระญาติในลักษณะเกี่ยวดอง

ลำดับยศ	ยศและตำแหน่งขุนนาง	ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	หมายเหตุ
๑๐	เจ้าพระยาพลเทพ (สา) เสนาบดีกรมนา	เป็นข้าหลวงในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาตั้งแต่ยังทรงกรมเมื่อทรงอุปราชาภิเษกได้เป็นพระยาจ่าแสนยากร ข้าราชการวังหน้าเมื่อทรงครองราชย์ได้เป็นพระยาสันทมิตร ต่อมาได้เป็นเสนาบดีกรมนา	ระบบอุปถัมภ์ข้าหลวงเดิม
๑๑	เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) เสนาบดี	เป็นน้องชายกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ (มุก) ที่ได้สมรสกับกรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) ผู้เป็น " อา " พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติลักษณะเกี่ยวดอง
๑๒	กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กำกับราชการกรมมหาดไทยและวัง	พระอนุชาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี	พระญาติ
๑๓	กรมขุนอิศรานุรักษ์ กำกับราชการกรมพระกลาโหม	พระอนุชาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี	พระญาติ
๑๔	กรมหมื่นศักดิพลเสพ กำกับราชการพระกลาโหม	พระเจ้าน้องยาเธอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๑๕	กรมหมื่นเทพพลภักดี กำกับกรมคชบาลและกรมท่า	พระเจ้าน้องยาเธอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๑๖	กรมหมื่นอินทรพินิจ กำกับกรมช่างแสงใหญ่และกรมคชบาล	พระเจ้าน้องยาเธอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๑๗	กรมหมื่นจิตรภักดี กำกับช่างสิบหมู่และกรมช่างหล่อ	พระเจ้าน้องยาเธอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๑๘	กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ กำกับพระนครบาล	พระเจ้าน้องยาเธอ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ

ลำดับยศ	ยศและตำแหน่งขุนนาง	ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	หมายเหตุ
๑๙	กรมหมื่นรักษรณเรศ กำกับกรมสังฆการี	พระเจ้าน้องยาเธอ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๒๐	กรมหมื่นเดชอดิศร กำกับกรมพระอาลักษณ์	พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๒๑	กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กำกับกรมพระนครบาล	พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ
๒๒	กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กำกับกรมพระคลัง	พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พระญาติ

ที่มา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๕๗-๖๐ ปิยนาถ บุนนาค. วิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. (กรุงเทพฯ : โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๒๗-๓๐. ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖), หน้า ๔๒๑-๔๒๖ และหอสมุดแห่งชาติ “เรื่องด้วยคำพูดของคนเก่า” หมู่ประวัติ เลขที่ ๐๓๓.๑/๕๑.

๒) การแต่งตั้งตำแหน่งสำหรับเจ้านายเพื่อช่วยในด้านการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งตำแหน่งใหม่สำหรับเจ้านายอีก ๒ ตำแหน่งคือ ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และตำแหน่งผู้กำกับราชการกรม

(๑) การตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ ทำหน้าที่ดูแลราชการแผ่นดินแทนพระองค์ เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งนี้คือ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ซึ่งเป็นพระอุปราชอยู่แล้ว ดังนั้นจึงไม่อาจจะระบุได้แน่นอนว่าตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งแต่เดิมเป็นตำแหน่งรองลงมาจากพระมหากษัตริย์จะยังคงความสำคัญอยู่หรือไม่ เมื่อมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณอีกตำแหน่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ทิวงคตลง เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มิได้ทรงสถาปนาพระองค์ใดให้ดำรงตำแหน่งวังหน้าเลย แต่ทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณจนสิ้นรัชกาล ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ จึงมีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย[๑๑] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณไว้ว่า

"...อนึ่งราชการต่างๆ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น ตามความที่ข้าพเจ้าได้สดับจากผู้หลักผู้ใหญ่เล่าหลายปาก ยุติต้องกันว่า เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ยังมีพระชนม์อยู่เสด็จลงมาช่วยดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณเสมอ เวลาเสด็จลงมาประทับที่โรงละครข้างด้านตะวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า ถ้าหากว่ามีตำแหน่งซึ่งควรเรียกว่าผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ อย่างเรียกในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็คือ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงบัญชาการในตำแหน่งนั้น มิใช่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีจะได้ทรงบัญชาก็ต่อเมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคตแล้ว..."[๑๒]

๒) การตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการกรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งเจ้านายกำกับราชการกรม ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการ เสนาบดีกรมต่าง ๆ มีอำนาจหน้าที่ในการตัดสินใจ มีอำนาจสั่งการ ทรงมอบอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินแก่บรรดาเจ้านาย ให้ช่วยกันกำกับราชการก่อนจะนำความกราบบังคมทูล ทรงส่งเสริมให้ข้าราชการปฏิบัติหน้าที่ราชการที่ตนถนัด เท่ากับเป็นการกระจายอำนาจการบริหารงานไปสู่บุคคลที่มีความสามารถในด้านต่างๆ ซึ่งเป็นการบริหารราชการแบบใหม่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวเรื่องนี้ว่า เจ้านายกำกับกระทรวงราชการ ไม่ปรากฏว่ามีมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงยุติว่าพึงเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นปฐมและเป็นแบบอย่างต่อมา ทรงสันนิษฐานว่า การตั้งตำแหน่งเจ้านายกำกับราชการกรมสำคัญ น่าจะมาจากสาเหตุสำคัญ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ จะเป็นด้วยเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่าเมื่อปีมะเส็ง เอกศก จะมีการบางอย่างไม่เป็นไปได้ดังพระราชประสงค์ ด้วยข้าราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงต่างๆ หย่อนความสามารถ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ต้องการกำลังช่วยคิดอ่าน อุดหนุนราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรงเลือกสรร หรือมิฉะนั้น ประการที่ ๒ ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและความสามารถมีหลายพระองค์ จะทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้มีหน้าที่ประจำราชการอย่างใดเสียบ้าง ดีกว่าทิ้งไปให้อยู่เปล่า จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความความสามารถให้ไปช่วยราชการต่างกระทรวง[๑๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดฯ แต่งตั้งเจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรม* ดังนี้

กรมหลวงพิทักษ์มนตรี	กำกับราชการกรมมหาดไทยและวัง
กรมขุนอิศรานุรักษ์	กำกับราชการกรมพระกลาโหม
กรมหมื่นศักดิพลเสพ	กำกับราชการกรมพระกลาโหม
กรมหมื่นเทพพลภักดี	กำกับกรมคชบาล และกรมท่า
กรมหมื่นอินทรพินิจ	กำกับกรมช่างแสงใหญ่และกรมคชบาล
กรมหมื่นจิตรภักดี	กำกับกรมช่างสิบหมู่ และกรมช่างหล่อ
กรมหมื่นสุรินทรรักษ์	กำกับกรมพระนครบาล
กรมหมื่นรักษรณเรศ	กำกับกรมสังฆการี
กรมหมื่นเดชอดิศร	กำกับกรมพระอาลักษณ์
กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์	กำกับกรมพระนครบาล
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	กำกับกรมพระคลัง

การแต่งตั้งเจ้านายกำกับราชการกรมสำคัญๆ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นอกจากต้องการให้เป็นกำลังความคิดของเสนาบดีกรมสำคัญ ๆ แล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความพยายามของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่จะควบคุมบทบาท อำนาจขุนนางเสนาบดี ทำให้ขุนนางเสนาบดีกรมสำคัญ ไม่สามารถคุมอำนาจหน้าที่ได้เต็มที่ ไม่มีบทบาทมากพอที่จะสร้างเสริมอำนาจ อิทธิพลของตนได้ ขณะเดียวกันก็เท่ากับให้ขุนนาง ควบคุมพฤติกรรมของเจ้านายด้วย นับเป็นการสร้างดุลอำนาจระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง มิให้อำนาจตกแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมากเกินไป จะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์

*โปรดดูรายละเอียดในตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับขุนนางเสนาบดีและเจ้านายกำกับราชการ

๓) การแต่งตั้งข้าราชการช่วยราชการด้านปกครอง

คำว่า **ราชการ** เกิดจากคำว่า **ราช** หมายถึง ราชาหรือพระเจ้าแผ่นดิน กับคำว่า **การ** เป็นคำบาลี หมายถึง กระทำ งาน คำว่า **ราชการ** เป็นคำสมาสซึ่งตรงกับคำประสมในภาษาไทย จึงหมายความว่า งานของพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนคำว่า **ข้า** ในที่นี้น่าจะหมายถึงผู้กระทำ ดังนั้นคำว่า **ข้าราชการ** น่าจะหมายถึง ผู้ปฏิบัติงานของพระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นการปฏิบัติงานของข้าราชการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อันมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นศูนย์กลางการบริหาร จึงเป็นการรับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชบริพาร ข้าราชการให้ไปปฏิบัติงานด้านต่างๆ

คำว่า "**ข้าราชการ**" ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในข้อความ *"...สิ้นกระบวน**ข้าราชการ**แล้ว จึ่งพระบรมราชวงษานุวงษ..."*[๑๔]

(๑) การแต่งตั้งขุนนาง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีประสบการณ์ทางการเมือง ในกรณีความบาดหมางระหว่างข้าราชการวังหน้ากับวังหลวง ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังกล่าวมาแล้ว ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีการแต่งตั้งข้าราชการวังหน้ากล่าวคือ แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงให้อำนาจสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสีหนาท แต่งตั้งข้าราชการวังหน้าโดยอิสระ ทำให้วังหลวงไม่สามารถควบคุมข้าราชการวังหน้าได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงเปลี่ยนวิธีการใหม่ โดยทรงเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการตำแหน่งสำคัญในวังหน้าเอง ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) สมุหพระกลาโหมในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นเป็น "เจ้าพระยาอภัยราชา" เป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายวังหน้า เจ้าพระยาอภัยราชามีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยการเกี่ยวดองมีฐานะเป็น "พ่อตา" ของพระองค์ คือเป็นบิดาของเจ้าจอมปราง โปรดฯ ให้ จมื่นเสมอใจราช (สิงห์ สิงหเสนี) บุตรเจ้าพระยาอภัยราชา ย้ายมารับราชการวังหน้า โปรดฯ ให้นายสนิท หุ้มแพร (ทัต) บุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เป็นจมื่นเด็กชายหัวหมื่นมหาดเล็กวังหน้า จะเห็นได้ว่า บรรดาข้าราชการที่ทรงแต่งตั้งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติของพระองค์หรือญาติของข้าราชการวังหลวง ทำให้ทรง ควบคุมไพร่พลของวังหน้าได้[๑๕]

(๒) ตำแหน่งข้าราชการ

ตำแหน่งข้าราชการ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ ถึง ๑๑๗๓

ตำแหน่งข้าราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	ตัวอย่าง
มหาดเล็ก	นายเตียงมหาดเล็ก
กำนัน	กำนันเยน
พัน	พันชู
หมื่น	จมื่นประธานมณเฑียรอ่อน
ขุน	ขุนพิพิทธวาจาปันสือ
หลวง	หลวงพจนาตรีทูต
พระ	พระอินทรเดช (กระต่าย)
พระยา	พระยาเพชรปาณี (กล่อม)
เจ้าพระยา	เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค)

ตัวอย่างข้อความที่แสดงถึงการปฏิบัติหน้าที่ราชการที่มีตำแหน่งต่างๆ ดังกล่าว

*"...หนังสือ **เจ้าพระยา**จักรีฯ มาถึง**พระยา**พิชัยรณฤทธิ์ **พระยา**รองเมือง **พระยา**อภัยภูเบศ **พระยา**วิเศษสุนทร ด้วยบอกหนังสือให้**กำนัน**เยน พันชู นำ**พระยา**จักรี **พระยา**วงษาธิราช เข้าไปทูลลอองฯ แจ้งราชการว่า ได้แต่งให้**พระยา**ธรรมอุทัย **พระ**จ่าศาลา **พระ**สุตรีนายก ถือศุภอักษรแลหนังสือไปถึงองค์ญวณ ณ เมืองพุทไธเพชร..."*[๑๖]

*"...กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ท่านได้ว่ากรม**พระตำรวจ**ด้วย ก็แจกให้**เจ้ากรมตำรวจ**ชำระทุกๆกรม..."*

(๓) การปฏิบัติหน้าที่ราชการ

ข้าราชการระดับต่างๆ ที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งตำแหน่งดังกล่าว จะมีหน้าที่รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณ หน้าที่บริหารราชการต่างๆ ได้แก่ หน้าที่รักษาพระองค์ หน้าที่ดูแลเสบียง หน้าที่การทูต หน้าที่ทางอักษรศาสตร์ หน้าที่พิจารณาความ หน้าที่ดูแลการค้ากับต่างประเทศ ดังนี้

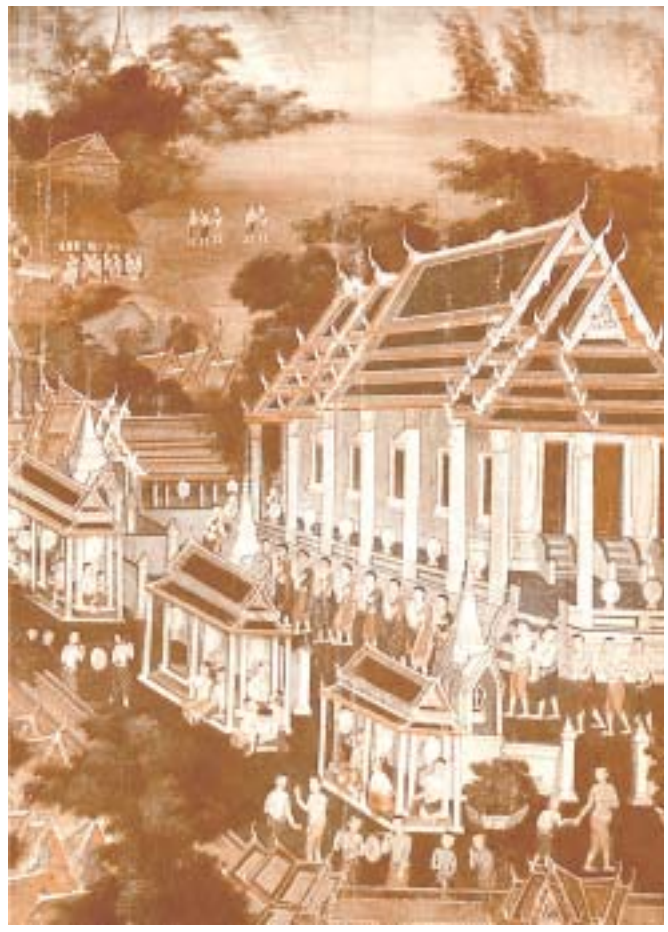

(๓.๑) หน้าที่ข้าราชการทหารรักษาพระองค์

ข้าราชการทหารรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แบ่งเป็น กรม กองต่างๆ รวมทั้งทหารต่างชาติ ได้แก่ ขุนหมื่นกรมมหาดไทย ขุนหมื่นกรมม้า กรมอาษาเกณฑ์ หัดเจ้ากรมปลัด กรมทหารใน กรมดาบ กรมล้อมพระราชวัง กรมดั้งทอง กรมเขนทอง กรมเรือกัน กรมอาษายี่ปุ่น กรมอาษาจาม กรมแขก หมู่ขุนตำรวจ กรมมหาดเล็ก กรมอภิรมย์ เป็นต้น กรมกองทหารรักษาพระองค์แสดงถึงแสนยานุภาพแห่งกองทัพไทย และความสำคัญของกรมช่างสิบหมู่หรือสิปปหมู่ ในการผลิตอาวุธ การปฏิบัติงานของข้าราชการทหารรักษาพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏชัดเจนในการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก ดังตัวอย่างข้อความว่า

> *"...กระบวนแห่พยุห ๘ แถว... กรมทวนทองถือทวนหมู่หนึ่ง กรมทหารในถือง้าวหมู่หนึ่ง กรมดาบสองมือถือดาบสองมือหมู่หนึ่ง กรมล้อมพระราชวังถือโลหแบกดาบหมู่หนึ่ง กรมเรือกันถือกระบองทองหมู่หนึ่ง... แล้วจึงถึงหมู่ขุนตำรวจทั้ง ๘ กรมแต่งตัวตามยศ..."*[๑๗]

(๓.๒) หน้าที่ดูแลรักษาความสงบ

บรรดาข้าราชการระดับเจ้า ระดับขุนนางต่างมีหน้าที่ต้องดูแลรักษาความสงบของพระนครดังปรากฏในข้อความ

> *"...ในแผ่นดินนั้นเจ้าแลขุนนาง แต่งข้าไปเที่ยวซ้องสุมผู้คน อยู่ในป่าสำหรับหาของป่าต่าง ๆ มาส่งส่วย ทาศลูกนี้ผู้ใดหนีเข้าซ้องแล้วก็เอาตัวไม่ได้ เพราะในซ้องมีเจ้านายมีอำนาจแขงแรง สมเดจพระเจ้าอยู่หัวดำรงราชสมบัติมา ตั้งแต่ ปีมเสง เอกศก..."*[๑๘]

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้ายังทรงบริหารด้วย**หลักยุติธรรมสามัคคีน้ำหนึ่งใจเดียว** โปรดฯให้ข้าราชการออกไปติดตามดูแลความเรียบร้อยของการปกครองหัวเมืองประเทศราช เพื่อให้เกิดความสงบสุขเรียบร้อย ดังปรากฏในข้อความว่า

> *"...ให้พระยาอภัยภูเบศ พระยาจักรี พระวิเศษสุนทร ปรึกษาหารือว่าราชการบ้านเมืองให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียว จงพร้อมมูลกัน ตามฉันผู้ใหญ่ผู้น้อย อย่าให้ถือเปรียบแก่งแย่งกัน ไพร่บ้านเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป..."*[๑๙]

(๓.๓) หน้าที่ทางอักษรศาสตร์

ข้าราชการที่มีความสามารถทางอักษรศาสตร์ถึงระดับที่เรียกว่า กวี จะทรงสนับสนุนทำให้มีความเป็นปึกแผ่นและความรุ่งเรืองในวรรณคดี โดยทรงให้กวีได้มีโอกาสแสดงฝีมือด้วยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีกวีสำคัญๆ ได้แก่

ชื่อกวี	ตำแหน่ง	ผลงาน
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	โคลงปราบดาภิเษกเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
พระเทพโมฬี (กลิ่น)	เป็นกวีที่เป็นพระสงฆ์ได้เปรียญเอกในสมัยรัชกาลที่ ๑ได้เป็นพระรัตนมุนีในรัชกาลที่ ๒ และได้เป็นพระเทพโมฬีในรัชกาลที่ ๓	มหาชาติคำหลวงกัณฑ์มหาพนและทานกัณฑ์
สุนทรภู่	เป็นเสมียนเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๒ และได้เป็นขุนสุนทรโวหาร ถูกถอดยศในสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้เป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมอาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	นิราศ ๙ เรื่อง บทละครเรื่องอภัยนุราช เสภาขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงาม เสภาพระราชพงศาวดาร กลอนเรื่องพระอภัยมณี โคบุตร สิงหไตรภพ ลักษณวงศ์ กาพย์พระไชยสุริยา กลอนสุภาษิตสอนหญิง เพลงยาวถวายโอวาท สวัสดิรักษา บทเห่ กากี เห่เรื่องจับระบำ พระอภัยมณี โคบุตร
นายนรินทร์ธิเบศร์ (ทองอินทร์)		นิราศนรินทร์
พระยาตรัง	เคยเป็นเจ้าเมืองตรัง	นิราศพระยาตรัง หรือนิราศถลาง นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ชื่อกวี	ตำแหน่ง	ผลงาน
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส	ผนวชเป็นสามเณรและพระภิกษุ จำพรรษาอยู่วัดพระเชตุพนฯ ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส	ลิลิตตะเลงพ่าย สมุทรโฆษคำฉันท์ ปฐมสมโพธิ กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ตำราฉันท์มาตราพฤติและวรรณพฤติ ลิลิตกระบวนพยุหยาตรา พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

ตำแหน่ง สุนทรโวหาร จึงน่าจะเริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้เอง กวีคนแรกที่ได้รับพระราชทานตำแหน่ง สุนทรโวหาร คือ กวีที่ชื่อ ภู่ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ระดับ **ขุน** เป็น **ขุนสุนทรโวหาร** และนิยมเรียกว่า สุนทรภู่ การมีข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถระดับกวีและขุนนางที่มีความรู้ความสามารถย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญทางการศึกษาของไทยในสมัยนั้นด้วย

(๓.๔) หน้าที่ด้านกฎหมาย

นอกจากกฎหมายตราสามดวงแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงจัดให้ข้าราชการในพระองค์ที่ทรงเห็นว่ามีความเหมาะสมในเวลานั้น คือ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ดูแลด้านความยุติธรรม ดังนี้

หน้าที่พิจารณาความ

> *"...แลความฎีกานั้นโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานให้ ไปร้องที่วังพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนผู้รับฎีกาของราษฎร ท่านได้ว่ากรมพระตำรวจด้วย ก็แจกให้เจ้ากรมปลัดตำรวจชำระทุก ๆ กรม เอาพระไทยใส่ความก็แล้วไป ไม่ได้สะสมอยู่..."*[๒๐]

(๓.๕) หน้าที่ทูต

คณะทูตที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอื่น มักประกอบด้วย ตำแหน่งราชทูต อุปทูต ตรีทูต เช่น *"...จึ่งแต่งทูตานุทูต...ถ้าแลราชทูตอุปทูตตรีทูตข้าหลวงมีขึ้นมาถึงเมื่อใด..."*[๒๑] ส่วนทูตต่างชาติที่เดินทางมาประเทศไทยในระยะนี้ ได้แก่ ทูตกับชาวยุโรปอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ความสัมพันธ์ได้หยุดชะงักไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เริ่มจากเจ้าเมืองมาเก๊าแห่งโปรตุเกสได้แต่งตั้งให้คาร์โลส เดอ ซิลเวรา (Carlos de Silveira) เป็นทูตคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวาย เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๑ และต่อมาอีก ๒ ปี ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกงสุลโปรตุเกสประจำไทยอีกด้วย ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภัยพาณิช เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๔ มาควิส เฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ส่งจอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) มาเจรจา แต่ไม่เป็นผลสำเร็จเพราะฝ่ายไทยไม่ยอมเปลี่ยนแปลงวิธีค้าขาย คือ การผูกขาดสินค้าของพระคลังและการเสียภาษีหลายชั้นให้เป็นไปตามความต้องการของอังกฤษ

นอกจากนี้ทูตานุทูตในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต้องนำเครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ อันเป็นวัฒนธรรมการทูต เปรียบเทียบตามตาราง ดังนี้

เครื่องราชบรรณาการโปรตุเกส (กาลส)	ไทย
ฉากเขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินโปรตุคอลแผ่นหนึ่ง	เสื้อผ้า
พิณอย่างฝรั่งเครื่องเงินสำรับ ๑	พริกไทยหนัก ๕๐ บาท
ระย้าแก้วมีโคมคู่ ๑	งาช้างหนัก ๒ หาบ
กระจกใหญ่รูปกลม ๒ แผ่น	ดีบุกหนัก ๑๕ หาบ
เชิงเทียนแก้วสำหรับกระจก ๒ คู่	
เชิงเทียนแก้วมีโคมคู่ ๑	
กระบี่ฝักกาไหล่ทองสองเล่ม	
สุจหนี่พื้นกำมะหยี่ริมเลี่ยมเงิน	
มีพรมรองสองผืน	
ตัวอย่างกำปั่นสองลำ	

๔) การจัดการดูแลและควบคุมไพร่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้ความสำคัญกับการควบคุมดูแลไพร่ ทรงเห็นว่าระบบไพร่เป็นหัวใจของการควบคุมบุคคลในสังคม ซึ่งฐานกำลังทางการเมืองทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ รวมทั้งทางด้านเศรษฐกิจ พระองค์ทรงมีประสบการณ์เรื่องปัญหาการควบคุมดูแลไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อขึ้นครองราชย์ทรงได้หาทางแก้ไขข้อบกพร่องในการควบคุมไพร่ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ด้วยวิธีการต่างๆ ดังนี้

(๑) ลดเวลาการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวง ปีหนึ่งเข้าทำงานให้ราชการ ๓ เดือน ทำให้ไพร่มีเวลาทำมาหากิน ๙ เดือน ซึ่งเหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจในขณะนั้น และลดเวลาเกณฑ์แรงงานไพร่มีผลให้รัฐจ้างแรงงานจีนแทนแรงงานจากไพร่[๒๒]

(๒) ผ่อนปรนการกฎเกณฑ์ควบคุมไพร่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประกาศผ่อนผันให้มีการเปลี่ยนมูลนาย และย้ายถิ่นที่อยู่ตามใจสมัคร ทั้งนี้ต้องทำให้เสร็จก่อนการสักเลกครั้งใหญ่ทั่วประเทศเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๓

"...บรรดา ข้าหนีเจ้า บ่าวหนีนาย ไพร่หลวงสม กำลังทาสเชลย ทาสสินไถ่ ที่ซุกซ่อนอยู่ ณ ป่าดง จงทั่วให้เข้ามาหามูลนายเดิมโดยดี จะพระราชทานโทสภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าแลมิสมัครอยู่กับนายเดิม จะสมัครอยู่กับเจ้าเมือง กรมการหัวเมืองใด แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่ใด กรมใด จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัคร แต่ในครั้งเดียวนี้เป็นปฐมบัญญัติไว้ เบื้องหน้าไปจะให้คงหมู่อยู่ตามสักครั้งนี้..."[๒๓]

(๓) การให้สวัสดิภาพแก่ไพร่หลวงให้ความคุ้มครอง จะเห็นได้จากกฎหมายสัสดีที่ออกเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๓ ว่า ถ้ามูลนายวิวาทกันเรื่องเลกให้ฟ้องร้องต่อสัสดี คดียังไม่เรียบร้อยห้ามมูลนายทั้งใหม่และเก่า จับเอาตัวไพร่และครอบครัวมาจองจำหรือกระทำการข่มเหงใดๆ โดยพลการ ผู้ใดละเมิดจะถูกลงโทษ[๒๔]

(๔)การออกกฎหมายป้องกันการสูญเสียไพร่หลวงคือ กฎหมายชำระเลก พุทธศักราช ๒๓๕๓ กฎหมายพระราชบัญญัติเรื่องช่วยไพร่หลวง พุทธศักราช ๒๓๕๕ กฎหมายชำระเลก กล่าวว่าห้ามมิให้มูลนายเบียดบังหรือสับเปลี่ยนเลกไปจากหมู่ ห้ามมิให้ชักชวนไพร่หลวงและลูกหมู่ไปทำธุระอย่างอื่น เช่น เอาไปสักเป็นเสมียน ทนายเป็นโหร เป็นหมอ เป็นต้น กฎหมายจะกำหนดไว้ให้เลยว่า ขุนนางตั้งแต่ ๔๐๐ ถึง ๑๐,๐๐๐ เอกอุ ให้สักเสมียนทนายได้กี่คน[๒๕]

ส่วนกฎหมายพระราชบัญญัติเรื่องช่วยไพร่หลวงก็จะเป็นการห้ามช่วยไพร่หลวงต่างๆ เช่น ห้ามไถ่ทาสที่เป็นไพร่หลวงเป็นอันขาด ถ้าหากไถ่ไว้ก่อนกฎหมายนี้ให้เอากลับมาคงหมู่เดิม แล้วเวลาออกเดือนให้ไปรับใช้เจ้าของเงิน แต่ถ้าเกิดสงครามมูลนายเอาตัวมาทำราชการได้ทันที[๒๖]

การจัดการดูแลและควบคุมไพร่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นการรวบรวมกำลังคนให้ทำราชการบ้านเมือง เป็นการสร้างความมั่นคงให้กับประเทศชาติ

๕) การควบคุมและปกครองหัวเมือง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดำเนินนโยบายการควบคุมและปกครอง หัวเมืองโดยการสร้างดุลอำนาจระหว่างเจ้าเมืองใหญ่ ดังจะเห็นได้จากการปกครองหัวเมืองทางใต้ ได้แก่ เมืองสงขลากับเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมืองสงขลามีอำนาจมาก เนื่องจากที่ตั้งมีลักษณะเป็นเมืองท่าค้าขายที่สำคัญทางชายฝั่งตะวันออก ประกอบกับการมีเจ้าเมืองเจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) เป็นพ่อค้ามีความสามารถ ซึ่งส่งผลให้เมืองสงขลาเป็นที่โปรดปรานของทางราชธานีมาก เพราะได้รับผลประโยชน์จากเมืองสงขลาทั้งจากส่วยสาอากรดีบุก และอื่นๆ จากดินแดนที่อยู่ในความควบคุมของเมืองสงขลา โดยเฉพาะรายได้จากกิจการเหมืองแร่ดีบุกของเมืองปัตตานี ตลอดจนอากรรังนก ซึ่งให้ผลประโยชน์ ถึงปีละห้าสิบสองชั่ง[๒๗] จึงโปรดฯ ให้เมืองสงขลาควบคุมดูแลเมืองประเทศราชมลายูแทนเมืองนครศรีธรรมราช[๒๘] ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมืองนครศรีธรรมราชเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นมาอีก เนื่องจากเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๒ พม่ายกกองทัพลงไปตีเมืองหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งทะเลตะวันตกของไทยทั้งทางบกและทางเรือ พม่าตีได้เมืองชุมพร ระนอง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง และเมืองถลาง พระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราชเป็นกำลังสำคัญในการตีเมืองถลางคืนมาได้เมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๔ จึงมีความดีความชอบ ประกอบกับมีรายงานว่าพม่าจะหวนกลับมาตีเมืองถลางอีก ทางราชธานีจึงเห็นความสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชในการเป็นศูนย์กลางรวบรวมผู้คนกำลังเสบียงอาหาร อาวุธให้มั่นคงเพื่อป้องกันหัวเมืองปักษ์ใต้จากพม่า[๒๙] ต่อมาเมื่อพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระยานครศรีธรรมราชแล้วทำให้เมืองนครศรีธรรมราชมีความสำคัญขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อลดอำนาจเมืองสงขลา ขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็พยายามสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองใหญ่ทั้ง ๒ กล่าวคือ ทรงยกเมืองตรังไปขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช แล้ว โปรดฯ ให้แยกเมืองสตูล ละงู ออกจากเมืองไทรบุรี ให้มาขึ้นกับสงขลา[๓๐]

นอกจากนี้ ทรงแต่งตั้งข้าหลวงไปตรวจสอบข้าราชการหัวเมืองปีละ ๒ ครั้ง โดยทรงมีจุดประสงค์เพื่อตรวจสอบการปฏิบัติราชการของเจ้าเมืองและดูแลทุกข์สุขของราษฎร รวมทั้งพ่อค้าชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายตามหัวเมืองท่าต่างๆ ดังปรากฏข้อความในพระราชสาส์นไปเมืองจีนเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๕ ว่า

> *"...ห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการ เรียกส่วยสาอากรค่าธรรมเนียมให้ล้ำเหลือผิดกฎหมายโดยโลภ หาความเมตตาไม่ได้ ให้พลเมืองแลลูกค้าวาณิชทั้งปวงได้ความเดือดร้อน แต่ความทั้งนี้ยากที่จะรู้จึงแต่งให้ข้าหลวงนำกฎหมายไปชำระเจ้าเมืองกรมการนายบ้าน นายอำเภอ ปีละ ๒ ครั้ง..."*[๓๑]

การส่งข้าหลวงไปตรวจราชการหัวเมืองได้ใช้สืบต่อกันมา

๒.๓.๒ การดำเนินนโยบายต่างประเทศ

๑) ความสัมพันธ์กับหัวเมืองประเทศราช

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครองกับหัวเมืองประเทศราช ทรงแยกหัวเมืองประเทศทางใต้คือ ปัตตานีออกเป็น ๒ หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง รามันท์ ระแงะ สายบุรี และหนองจอก จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ได้อธิบายเรื่องหัวเมืองมลายูกล่าวถึงการแบ่งแยกเมืองปัตตานีว่า

"...แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราวจุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมียโทศก (พุทธศักราช ๒๓๕๓) เจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) ถึงแก่อสัญกรรม พระยาตานี (ขวัญข้าย) ก็ถึงแก่กรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้หลวงวิเศษสุนทร (จ๋อง) เป็นพระยาวิเศษภักดีศรีสุรสงคราม ว่าราชการเมืองสงขลา และนายพ่าย (น้อง) เป็นพระยาตานี ต่อมาพระยาตานีว่าการเมืองตานีไม่เรียบร้อยได้ เกิดโจรผู้ร้ายในบ้านเมืองชุกชุมและเกิดจลาจล จึงโปรดฯ ให้พระยาอภัยสงครามเป็นข้าหลวงพร้อมด้วยพระยาสงขลา (จ๋อง) ลงไปจัดแยกเมืองออกเป็น ๗ เมือง ในระหว่าง จุลศักราช ๑๑๗๒ จน ๑๑๗๙ จะเป็นปีใดไม่ทราบแน่..."[๓๒]

หัวเมืองประเทศราชล้านนาไทย กล่าวคือ ในเมืองประเทศราชล้านนาไทยแม้ว่าเชียงใหม่จะเป็นเมืองที่มีความสำคัญที่สุด แต่เจ้าเมืองลำพูนและลำปางต่างก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองลำพูน เจ้าเมืองลำปาง กล่าวคือทรงแต่งตั้งเจ้านายในราชวงศ์เจ้า ๗ ตนของพระเจ้ากาวิละ ปกครองหัวเมืองประเทศราชทางเหนือ ทรงโปรดฯ ให้พระยาอุปราช (ดวงทิพ) น้องคนที่ ๔ เป็นเจ้าพระยาลำปาง น้องชายคนที่ ๖ (นายคำมั่น) เป็นพระยาลำพูน มีฐานะเป็นเมืองประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เท่ากันทั้ง ๓ เมือง[๓๓] และทรงสนับสนุนเจ้าเมืองน่าน ซึ่งมิได้อยู่ในกลุ่มเชื้อสายเจ้า ๗ ตนให้มีอำนาจในหัวเมืองล้านนา เพื่อคานอำนาจกลุ่มเชื้อสายเจ้า ๗ ตน[๓๔]

ส่วนเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยใช้นโยบายแบ่งอำนาจการปกครองภายในเขมร แต่งตั้งนักองสงวนเป็นพระมหาอุปโยราชฝ่ายหลัง นักองอิ่มเป็นมหาอุปราชฝ่ายหน้า[๓๕] ทำให้สมเด็จพระอุไทยราชาไม่พอใจ เมื่อกรุงเทพฯ มีหนังสือขอกำลังกองทัพเขมรไปช่วยรบพม่า เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๒ จึงทำนิ่งเฉย ตลอดรัชกาลสมเด็จพระยาอุไทยราชาทรงฝักใฝ่ญวน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงใช้วิธีการปฏิบัติการทางทหาร แม้ว่าผลที่เกิดขึ้นยังไม่ถึงขั้นเด็ดขาดเพราะญวนเข้ามาแทรกแซง ประกอบกับไทยยังห่วงศึกพม่า จึงไม่สามารถเสี่ยงทำสงครามปราบปรามเขมรอย่างเด็ดขาดได้ ซึ่งการใช้กำลังทหารทำให้ไทยคงรักษาอำนาจเหนือเมืองประเทศราชไว้ได้ ไทยสามารถผนวกพระตะบองและเสียมราฐไว้ในราชอาณาจักรต่อไป โดยไทยใช้เมืองพระตะบองเป็นศูนย์กลางในการควบคุมเขมร มีกำลังกองทัพไทยประจำอยู่เพื่อควบคุมสถานการณ์และดูการเคลื่อนไหวของเขมรด้วย

๒) ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดำเนินนโยบายสร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้

(๑) วิธีการทำสงคราม เมื่อต้นรัชกาล พุทธศักราช ๒๓๕๒ พม่ายกทัพมาตีหัวเมืองทางใต้ชายทะเลตะวันตก ตีได้เมืองชุมพร ระนอง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่งและเมืองถลาง กองทัพไทยไปปราบ ต่อมาพม่าได้เตรียมทัพจะมาตีไทยอีก เมื่อเกิดอหิวาตกโรคระบาด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เตรียมการป้องกันการรุกราน พม่ามีการสืบข่าวการเคลื่อนไหวของไทยเช่นกัน[๓๖] จึงไม่ยกกองทัพมารุกราน ต่อมาพม่าประสบปัญหาการเมืองภายใน และเกิดปัญหากับอังกฤษทำให้สงครามระหว่างไทยกับพม่าสิ้นสุด

(๒) วิธีการทูต ไทยต้องระวังศึกทางพม่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไม่ต้องการมีศึก ๒ ด้าน จึงใช้วิธีการทูตกับญวน[๓๗]

(๓) การค้า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงติดต่อค้าขายกับจีนและประเทศใกล้เคียงเพื่อสร้างรายได้ให้กับรัฐ การค้าขายกับจีนไทยได้ประโยชน์เป็นอย่างมาก มีการขยายเมืองท่าหัวเมืองเพื่อทำการค้าขายกับจีนเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งเมืองคือ เมืองสงขลา สินค้าที่ทำรายได้ให้แก่ไทย ได้แก่ พริกไทย ส่วนการค้ากับชาวตะวันตก ได้แก่ อังกฤษ โปรตุเกส อเมริกา เพื่อประโยชน์ทางการเมืองคือ ซื้ออาวุธปืน[๓๘]

๒.๓.๓ การดำเนินการทางด้านสังคม

กฎหมาย

๑) การศึกษา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงริเริ่มการศึกษาขั้นพื้นฐานให้แก่ประชาชน ทรงสร้าง**โรงทาน**ที่ริมประตูศรีสุนทร มีครูสอน วิชาเขียน อ่านและเลขคณิต ปลูกฝังความรู้ทางภาษาไทย อันเป็นโรงเรียนระดับประถม นอกจากการให้ทานอาหารและฟังพระธรรมเทศนา กล่าวได้ว่า ทรงริเริ่มการศึกษานอกวัดเป็นครั้งแรก ซึ่งการสอนที่โรงทานนี้ดำเนินต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ กระทั่งอาคารโรงทานมีสภาพทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้รื้อเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๓ **โรงทาน** นี้ น่าจะเป็นต้นเค้าของการศึกษาเบื้องต้นสำหรับราษฎรสมัยต่อมา

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปลูกฝังความรู้ทางภาษาไทยแก่ข้าราชการและประชาชนชาวไทย รวมทั้งทรงอุปถัมภ์สร้างสรรค์วรรณคดีของชาติ รัชสมัยพระองค์จึงได้ชื่อว่าเป็นยุคทองแห่งวรรณคดี กล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานความรู้ภาษาไทยแก่ข้าราชการ ประชาชน ทั้งในรัชสมัยอันสืบเนื่องไปถึงรัชกาลต่อมาด้วย

๒) การศาสนา

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกพระราชกรณียกิจด้านการพระศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่ามักเสด็จพระราชดำเนิน "พระราชทานผ้าไตรยพระกฐิน" ดังนี้

> *"...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสที่ใดตำบลใด ได้เสด็จพระราชดำเนินไป ก็แต่พระราชทานผ้าไตรยพระกฐินเท่านั้น..."*

นอกจากนั้นทรงทำนุบำรุงการศาสนาในฐานะองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก หลายประการ ดังนี้

(๑) การเสริมสร้างการพระพุทธศาสนา

(๑.๑) พระไตรปิฎก

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับรดน้ำแดง โปรดให้ตรวจสอบพระไตรปิฎกในหอมณเฑียรธรรม และให้สร้างพระไตรปิฎกส่วนที่ขาดหายไปจนครบ

(๑.๒) การศึกษาพระปริยัติธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเห็นว่า พระสงฆ์เป็นครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้แก่ประชาชนที่ใฝ่เรียน จึงทรงส่งเสริมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ เพื่อเพิ่มพูนความรู้และวิทยฐานะ ให้มีการศึกษาภาษาบาลีเป็นภาษาสำคัญ และโปรดฯให้มีการปฏิรูปการสอนและการสอบพระปริยัติธรรมใหม่ จากเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยากำหนดหลักสูตรเป็นบาเรียน (เปรียญ) ๓ ชั้น คือ บาเรียนตรี บาเรียนโท บาเรียนเอก มาเป็นหลักสูตรบาเรียน ๙ ประโยค โดยพระภิกษุต้องสอบให้ได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไป จึงนับเป็นบาเรียน ให้เรียกตามลำดับชั้นว่าเป็นบาเรียน ๓ ประโยค บาเรียน ๔ ประโยค บาเรียน ๕ ประโยคจนถึงบาเรียน ๙ ประโยค[๓๙] สมัยนี้ปรากฏว่ามีเจ้านายได้เป็น พระราชาคณะเป็นครั้งแรก คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวาสุกรี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

(๑.๓) หนังสือสำคัญทางศาสนา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้บูรณะหนังสือมหาชาติคำหลวง ประชุมนักปราชญ์ราชกวีช่วยกันแต่งซ่อมแซมมหาชาติคำหลวงที่หายไป ๖ กัณฑ์ให้สมบูรณ์ ได้แก่ กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ จุลพน มัทรี สักบรรพ และฉกษัตริย์ แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนี ซึ่งเป็นธรรมวินัย การแสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณเพศ

(๑.๔) ประเพณีทางพุทธศาสนา

การที่กรุงศรีอยุธยาล่มสลาย บ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่สงบจึงขาดผู้สนใจประเพณีทางศาสนา ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บ้านเมืองปรกติ สงบสุข พระองค์จึงทรงฟื้นฟู **ประเพณีงานวิสาขบูชา** ซึ่งถือปฏิบัติสืบมาตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงสุโขทัย ดังปรากฏในพระราชบัญญัติกำหนดให้พลเมืองทำวิสาขบูชาและห้ามฆ่าสัตว์ ๓ วัน จุลศักราช ๑๑๗๙ (พุทธศักราช ๒๓๖๐) ดังนี้

*"...ตรัสเห็นว่าวิสาขบูชานี้จะเป็นเนื้อนาบุญราศีกองพระราชกุศลเกิดขึ้นอีกแห่งหนึ่งเป็นแท้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะยกรื้อ วิสาขบูชามหายัญพิธีอันขาดประเพณีมานั้น ให้กลับคืนเจียรฐิติกาลปรากฏสำหรับแผ่นดินสืบไปจะให้เป็นอัตตฐานประโยชน์แลปรัตฐานประโยชน์ ทรงพระราชศรัทธาจะให้สัตว์โลกข้าขอบขัณฑเสมาทั้งปวงจำเริญอายุและอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ภัยในชั่วนี้ชั่วหน้า จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า แต่นี้สืบไปถึง ณ วันเดือนหกขึ้นสิบสี่ค่ำสิบห้าค่ำแรมค่ำหนึ่ง เป็นวันพิธีวิสาขบูชานักขัตฤษ์ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะทรงรักษาพระอุโบสถศีลปรนนิบัติพระสงฆ์สามวัน ปล่อยสัตว์สามวัน ห้ามมิให้ผู้ใดฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเลพสุราเมรัยในสามวัน ถวายประทีปตั้งโคมแขวนเครื่องสักการบูชา ดอกไม้เพลิงสามอาราม หลวง ถวายไทยทานสามวัน ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ลูกค้าวานิช สมณชีพราหมณ์ทั้งปวง จงมีศรัทธาปลงใจลงในการกุศล อุตสาหะกระทำวิสาขบูชาให้เป็นประเพณียั่งยืนไปทุกปีอย่าให้ขาด ฝ่ายคราวาสนั้นจงรักษาพระอุโบสถศีลถวายบิณบาตทาน ปล่อยสัตว์ตามศรัทธาทั้งสามวัน ดุจวันตรุษสงกรานต์ เพลาเพลแล้วมีพระธรรมเทศนาในอารามธูปเทียนขวาลาธงผ้าธงกระดาษออกไปยังพระอารามบูชาพระรัตนตรัย ตั้งพนมดอกไม้แขวนพวงดอกไม้ธูปเทียนธงใหญ่ธงน้อยในพระอุโบสถพระวิหารแลนอกพระอุโบสถพระวิหารที่ลานเจดีย์ และ พระศรีมหาโพธิ์ และผู้ใดจะมีเครื่องดุริยดนตรีมโหรีพิณพาทย์เครื่องเล่นสมโภชประการใดๆ ก็ตามแต่ใจศรัทธา ครั้นเพลาค่ำให้บูชาพระรัตนตรัยด้วยเครื่องบูชาประทีปโคมตั้งโคมแขวนจงแขวนจงทุกหน้าชานร้านโรงและโรงเรียนทุกแห่งทุกตำบล ให้คราวาสทำดังกล่าวนี้จงถ้วนครบสามวัน และ ณ วันเดือนหกขึ้นสิบห้าค่ำนั้น เป็นวันเพ็ญบูรณมี ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชวังหลวง ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลประชุมกันถวายสลากภัตแก่พระสงฆ์และให้มัคนายกทั้งปวงชักชวนสัปปบุรุษทายกบรรดาที่อยู่ใกล้เคียงอารามใดๆ ให้ทำสลากภัตถวายพระสงฆ์ในอารามนั้นๆ..." [๔๐]

(๒) พระภิกษุสงฆ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้านการศาสนาทรงแต่งตั้งพระภิกษุสามเณรตำแหน่งต่างๆ ได้แก่ สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ และยังทรงจัดพระภิกษุเป็นพระสงฆ์ฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ เพื่อให้ปฏิบัติศาสนกิจต่างๆ บทบาทสำคัญในการพระราชพิธี เป็นหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ พระภิกษุสงฆ์ ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดังนี้

(๒.๑) พระราชพิธีอุปราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร

บทบาทหลักของพระภิกษุสงฆ์ในการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร คือ พระราชาคณะ ดังปรากฏตอนหนึ่งว่า

*"...วันอังคารเดือนสิบ แรมสามค่ำ **พระราชาคณ**ะหกสิบรูปสวดพระปริตพุทธมนต์ร ณ พระที่นั่งพรหมภักตร์พุทไธสวรรย์ สวดมนต์รสามวันตั้งกระบวนแห่เปนพยุหยาตรา เวลาบ่ายทั้งสามวัน ครั้น ณ วันศุกรเดือนสิบแรมหกค่ำได้ศุภวาร มหามงคลฤกษเสด็จเข้าสู่ที่สรงน้ำพระมุรธาภิเศก ทรงเครื่อง เสร็จแล้ว พระสงฆฉันถวายไทยธรรม **พระสงฆราชาคณ**ะแล้วเสด็จลงมารับพระสุพรรณบัตรต่อพระหัตถพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ครั้นได้อุดมฤกษพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระสุพรรณบัตรจากพระนามตามโบราณราชประเพณีในเวลานั้นพระชนม์สามสิบหกพรรษาได้ดำรงที่พระมหาอุปราช..."*[๔๑]

(๒.๒) พระราชพิธีอุปสมบทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ และพระภิกษุสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการพระราชพิธีอุปสมบทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ดังปรากฏในข้อความว่า

"...ครั้นมาถึง ณ วันอังคารเดือนแปดขึ้นสิบเอดค่ำ จึงมีพระราชโองการให้เจ้าพนักงานสมโภชเวียนเทียนสมเดจพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ

สมมุติเทวาวงษ์ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน รุ่งขึ้น ณ วันพุฒเดือนแปดขึ้นสิบสองค่ำ เสด็จทรงพระเสลี่ยงตามธรรมเนียม ได้ตั้งกระบวนแห่ออกประตูวิเสศไชยศรี...สรงอุทกะธาราทรงพระภูษาจีบเขียนทอง ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง รัดพระองค์ธัมรงค์เพชรี เสด็จเข้าสู่พระอุโบสถได้อุปสมบท

*เปนพระภิกษุต่อ**สมเด็จพระสังฆราช** เปนพระอุปัชฌา **พระราชาคณะ**เปนอันดับ...ครั้นเสร็จการผนวช แล้วก็ประทับอยู่ในพระอุโบสถ เวลาบ่าย **พระสงฆราชาคณะ** ได้สวดพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้า **พระสงฆ** ฉันเปนการฉลองเสร็จแล้ว เสด็จไปสถิตย์อยู่วัดมหาธาตุในวันนั้น..."*[๔๒]

ดังนั้นระบบตำแหน่งทางพุทธศาสนา จึงประกอบด้วยตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ ตัวอย่าง

ตำแหน่ง / ชื่อ	วัด	หน้าที่
สมเด็จพระสังฆราช (สุก)	วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	พระราชพิธี/พิธีสงฆ์
สมเด็จพระสังฆราช (มี)	วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	วางระเบียบการสอนปริยัติธรรม
สมเด็จพระวันรัต (อาจ)	วัดสระเกศ	พระราชพิธี/พิธีสงฆ์

๓) กฎหมาย

นอกจากกฎหมายตราสามดวงที่ตราในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายเพิ่มเติมขึ้นอีก ได้แก่ พระราชกำหนดสักเลขพุทธศักราช ๒๓๕๓ และพระราชกำหนดห้ามมิให้สูบและซื้อฝิ่น พุทธศักราช ๒๓๕๔ และกฎหมายที่ดิน

(๑) พระราชกำหนดสักเลขพุทธศักราช ๒๓๕๓

คำว่า เลก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง ชายฉกรรจ์พลเมืองชั้นสามัญ เขียนเลขก็มี พระราชกำหนดสักเลขเป็นกฎหมายที่ทรงมีพระบรมราชโองการสั่งให้บรรดาข้าราชการเจ้าเมืองต่างๆ สักเลขหมายหมู่ใหม่ซึ่งเปรียบได้กับการสำรวจประชากรและจัดทำทะเบียนราษฎร แต่ละท้องที่ให้ครบดังปรากฏในข้อความดังนี้

"...มีพระบรมราชโองการสั่งให้สักเลขหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระสัสดีข้าระเลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมา...ถ้าและเลขบรรดาอพยพหลบหนีทั้งปวงจะเอาป่าเป็นที่พึ่ง ดื้อดึงขัดขวางมิเข้ามาสามิภักดิ์โดยดีมีอยู่ ณ แขวงเมืองใดก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนั้นกองทัพออกติดตามจับเอาตัว (และ) บุตร ภรรยา มาใส่ตะรางเสีย

ให้สิ้นเชิง...ถ้าหัวเมืองใดเกลี้ยกล่อมเลขได้มากน้อยเท่าใดก็ให้เมืองนั้นบอกจำนวนเลขและชื่อคนตำบลบ้าน ว่าเป็นบ่าวไพร่มูลนายชื่อนั้นลงมายังลูกขุน ณ ศาลาให้แจ้ง ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมืองกรมการปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งขึ้นไปเป็นอันขาดทีเดียว..."[๔๓]

(๒) พระราชกำหนดห้ามมิให้สูบแลซื้อขายฝิ่น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชบัญชาให้ออกพระราชกำหนดเรื่องห้ามมิให้สูบแลซื้อขายฝิ่น ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

"...ทุกวันนี้ผู้สูบฝิ่นกินฝิ่นหากลัวพระราชกำหนดกฎหมายไม่ ล่วงพระราชอาญาคบหากันสูบฝิ่นกินฝิ่นขุกขุมขึ้นเปนอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝิ่นกินมิได้ ใจเกิดกำเริบเปนพาล คบหาพากันกระทำโจรกรรมสะกดสดม ตัดช่องอย่องเบาล้วงลักตีชิงวิ่งราวเอาทรัพย์สิ่งของเครื่องอัญมณีมาขายจำนำเอาเงินซื้อฝิ่นพอจะได้กินได้สูบรักษาชีวิตไว้...เถิงจะทำราชการณรงค์สงครามฉลอง พระเดชพระคุณเล่าก็อาศรัยฝิ่น ถ้าไม่มีจะสูบจะกินก็ให้เกิดอาเจียนคลื่นเหียน ใจหาวหิวอ่อน หลบหลีกนอนเอาราชการมิได้ บ้างก็ให้ปวดมวนร้อนหนาวทุรนทุรายลงท้องตายก็มี เพื่อพิเคราะห์ดูอำนาจฝิ่นให้โทษแก่ผู้กินผู้สูบเถิงเพียงนี้ ถ้าจับได้ก็จะมีโทษต้องทุกขเวทนาในพระราชอาญาอาณาจักรอีกโสดหนึ่งเปนทิฐแต่ในปัจจุบันครั้นตายไปตกในมหาดาพนรก นายนิรยบาล ลงทัณฑกรรมกระทำโทษต้องทุกขเวทนาโดยสาหัสหาที่สุดมิได้..."[๔๔]

(๓) พระราชกำหนดห้ามเลี้ยงไก่ นก ปลากัดไว้ชนแลกัดเป็นการพนัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชบัญชาให้ออกพระราชบัญญัติเรื่องห้ามเลี้ยงไก่ นก ปลากัดไว้ชนแลกัดเป็นการพนันเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๔ ด้วยทรงพิจารณาว่าเป็นหนทางไม่ให้ไพร่ฟ้าประชาชนในพระองค์ก่อกรรมทำบาป ดังนี้

"...เมื่อพิเคราะห์ดูคนเลี้ยงนกสีขมพู นกคุ่ม นกกระทา แลผู้เลี้ยงปลากัดทั้งนี้ มีแต่จะสะสมกองกรรมกระทำปาณาติบาต ต้องฆ่าปลวก จับจิ้งหรีด ตั๊กแตน ปรนนกคุ่ม นกกระทา พวกที่เลี้ยงปลาเที่ยวหาลูกน้ำ ฆ่าปลาหมอแหวะเอาไข่ให้ปลากัดกินเป็นอาจิณกรรมกระทำบาปใส่ตัวเป็นนิจแล้วมิหนำซ้ำคิดกลโกหกเมื่อจะพนันชนนก ชนไก่ เล่นปลากัด กอปรด้วยอุบายล่อลวง พูดจาลักลอบใส่เกลือ ใส่น้ำมัน ว่าน ยาเบื่อเมา พวกชนไก่เอามีดผูกแอบเท้าให้ชนถึงสิ้นชีวิต บางทีฝ่าศีรษะไก่ไขโลหิต เย็บตาถ่วงหู ให้สู้ให้ชนจนถึงตายหมายแต่จะเอาชนะ หามีหิริโอตตัปปะสะดุ้งกลัวละอายบาปไม่ กลับดีใจโดยโลภได้ทรัพย์มากอวดบุตรภรรยาคณาญาติ เลี้ยงชีวิตเป็นอาณาประโยชน์มิได้เกรงพระราชอาชญาทุกข์โทษฝ่ายพุทธจักรอาณาจักรเหตุดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกอปรด้วยพระมหากรุณาตั้งพระทัยที่จะให้ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทละความชั่ว ให้รู้โทษตัว เสียพยศอันร้าย พระราชหฤทัยหมายจะให้ถือสัตย์รักษาศีลบำเพ็ญทาน ทำการกุศลจะได้นำตนไปสู่สุคติภูมิภายหน้า จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่าแต่นี้สืบไป ห้ามอย่าให้ผู้ใดเล่นชนไก่แลเลี้ยงนกสีขมพู นกคุ่ม นกกระทาแลเลี้ยงปลากัดไว้เป็นอันขาดทีเดียวแลผู้ใดมิฟังยังเล่นชนไก่แลเลี้ยงนกสีขมพู นกคุ่ม นกกระทา เลี้ยงปลากัดต่อไปอีกจับได้แลมีผู้ร้องฟ้องพิจารณาเป็นสัตย์ ให้ลงพระราชอาญา เฆี่ยนสามยกแล้วให้เอากรงนก ขวดปลา คาแขวนคอ จำคอ ประจานรอบตลาดสามวัน..."[๔๕]

กฎหมายการจัดการเกี่ยวกับการครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดิน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดฯ ให้มีการจัดการเรื่องการครอบครองกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ทรงส่งข้าหลวงออกไปรังวัดที่มาใหม่ด้วยมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรใช้ที่ดินทำมาหากินให้เกิดประโยชน์ ไม่ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่า เพราะเจ้าของไม่มีกำลังพอที่จะทำได้ โปรดฯ ให้เวนคืนที่ดินของข้าราชการ เจ้านาย เจ้าเมืองกรมการและราษฎรที่ไม่ได้ใช้ทำนา เพื่อจะได้ให้ราษฎรทำต่อไป[๔๖] ถือว่าเป็นต้นแบบของการปฏิรูปที่ดิน

๒.๓.๔ การดำเนินการด้านเศรษฐกิจ

รายได้ของประเทศเกิดจากการเก็บภาษีอากร การค้ากับต่างประเทศดังปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดังนี้

๑) การเก็บภาษีอากร

"...แลภาษีอากรก็ยังไม่มีมาก มีอยู่ก็แต่อากรสวน ค่าน้ำเตาสุราบ่อนเบี้ย สมพักครขนอนตลาด ภาษาสินค้าขาออก นอกจากนั้นก็ไม่มีสิ่งไร ทรงทนุบำรุง พระนคร ด้วยการแต่งสำเภาไปค้าขาย ได้เงินมาใช้สอยราชการแผ่นดินบ้าง ก็ไม่ภอใช้จ่ายแจกเบี้ยหวัดลางปีก็ได้เตม ลางปีสามส่วนลดส่วนหนึ่งบ้าง ลางปีก็ลดกึ่งบ้าง ลางปีก็เติมผ้าลายให้บ้าง..."

๒) การค้ากับต่างประเทศ

ประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการติดต่อทำการค้ากับต่างประเทศ เช่น สิงคโปร์ เมืองเบงคอล เป็นต้น ดังปรากฏในจดหมายเหตุ ดังนี้

"...ในครั้งนั้นมีเรือกำปั่นหลวงสองลำ ชื่อมาลาพระนครหนึ่ง ชื่อเหราข้ามสมุทหนึ่ง ก็แต่งไปค้าขายเมืองเบงคอล แลเมืองเกาะหมากสิงคโปร์ เมืองมาเกาบ้าง โปรดให้ช่างกระทำเรือกิ่งเรือเอกไชยเรือประกอบเรือกราบ ครั้งนั้นพระยาไชยาถวายมาดเข้ามาลำหนึ่ง ยาวสิบเจดวาสามศอกคืบ กำลังห้าศอกคืบแปดนิ้ว ทรงเหนว่าเปนมาดยาวใหญ่ แต่ก่อนยังไม่เคยมี ให้เหลาเปนพระที่นั่งกราบมาดนั้นงอนข้างท้ายไม่ต้องใช้ไม้ทับติดแต่ไม้โขน เหลาขึ้นแล้วประทานชื่อพระที่นั่งประจำทวีป..."[๔๗]

การค้าขายกับต่างประเทศนั้น ประเทศไทยมักสั่งซื้อสินค้าต่างๆ เช่น

อาวุธ ได้แก่ ปืน มีด ประเภทต่างๆ เช่น

*"...ด้วยเกล้ากระหม่อมฉันยกทัพไปด้วยท่านพระยายมราช นำเรือรบอยู่ ณ ที่ตรัง...แลเห็นว่าปืนใหญ่มีอยู่แต่น้อย เมืองพัทลุง เมืองสงขลา ก็ไม่มีปืนใหญ่ไปหามิได้ แล้วเหล็กซึ่งจะทำเครื่องเรือก็ขัดสน ครั้นจะจัดเงินไปซื้อ ณ เกาะหมาก ครั้งนี้กระหม่อมฉันก็ยากจน ขัดสน... รายหนึ่งยืมเงินของเซควิสิเตโข ซื้อปืน **มะเรียม** มาในนี้ ปืนมะเรียมเหล็กคู่หนึ่ง ยาว ๒ ศอก กระสุน ๖ นิ้ว เป็นเงิน ๒๕๕ เหรียญกับ ๗ สลึง...**ปืนจินดาทอง**บอกหนึ่งยาว ๒ ศอก กระสุน ๒ นิ้ว เงิน ๔๙ เหรียน **ปืนหลักทอง** ๔ บอก ยาว ๒ ศอก...**มีดปลายปืน** ๗ แหล่มเป็นเงิน ๗ เหรียน **ดินฝรั่ง** ๒ ถัง หนัก ๙๙ สลึงเป็นเงิน ๔๕ เหรียน..."*[๔๘]

สินค้าอุปโภค บริโภค ต่างๆ เช่น

*"...**ยาเส้นขาว** ๑๐ สัง ราคาสังละ ๖ เหรียนเป็นเงิน ๖๐ เหรียน **ยาแดง** ๒ สัง ราคาสังละ ๓๐ เหรียน เป็นเงิน ๖๐ เหรียน **เกลือ** ๓ เกวียนราคาเกวียนละ ๔๐ เหรียน...**เหล้าแดงอาหนี** ๑๐ ถัง... **พริกเทศ**หนักหาบหนึ่ง กะปิ..."*[๔๙]

๓) การเดินสวนเดินนา

การเดินสวนเดินนาเป็นการเก็บภาษีจากผลผลิตทางการเกษตร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การเดินสวนเดินนานับว่ามีความสำคัญ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

"...การเดินสวนนั้น เพราะเหตุที่วิธีเก็บเงินอากรสวนเก็บตามจำนวนแลชนิดต้นผลไม้ ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน ต้นไม้อาจจะปลูกขึ้นใหม่หรือของเก่าตายไป แลที่สุดที่สวนซึ่งเจ้าของเปลี่ยนเป็นนา หรือที่ป่าเจ้าของทำขึ้นเป็นสวน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีอยู่เสมอ เพื่อจะให้เจ้าของสวนได้รับความยุติธรรมคือ แบ่งส่วนผลประโยชน์ที่ได้โดยจริงเป็นเงินอากรของหลวงไม่ให้มากหรือน้อยเกินไป จึงมีประเพณีนาน ๆ แต่งเจ้าพนักงานออกไปเดินสวนครั้ง ๑ ให้รู้ความที่เป็นจริงอยู่อย่างไร ถือเป็นคติกันมาว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่เป็นกำหนดที่จะเดินสวนครั้ง ๑ แต่ในรัชกาลเดียวที่นานปี เช่น รัชกาลที่ ๕ เดินสวนถึง ๒ หน ๓ หนก็มี ข้าหลวงเดินสวนมีหน้าที่ตรวจรังวัดที่ดินแลทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ในหนังสือโฉนดนั้นลงไว้ว่า สวนใดมีต้นผลไม้ซึ่งต้องพิกัดอากรอย่างใดเท่าใด เมื่อเดินสวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็เก็บเงินอากรตามโฉนดซึ่งข้าหลวงเดินสวนได้ทำไว้ทุกปีไป จนกว่าจะได้เดินสวนใหม่ เป็นประเพณีมีมาดังนี้

การเดินนานั้น เหตุก็คล้ายกันกับการเดินสวน แต่ในครั้งรัชกาลที่ ๒ ยังไม่ได้เก็บเงินค่านา ใช้เก็บหางข้าวตามอย่างโบราณ วิธีเก็บเงินค่านาพึ่งมามีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ลักษณะเก็บหางข้าวนั้นคือ ราษฎรทำนาได้ข้าวมากน้อยเท่าใดแบ่งส่วนเป็นภาคหลวงตามสมควร ในรัชกาลที่ ๒ เก็บภาคหลวงไร่ละ ๒ สัดครึ่ง เจ้าของนาต้องขนข้าวอันเป็นส่วนหางเข้ามาส่งขึ้นยุ้งฉางของหลวงเอง แลลักษณะการที่เก็บหางข้าวนั้น กำหนดนาเป็น ๒ อย่างคือ นาในที่ใดอาศัยได้ทั้งน้ำฝนแลน้ำท่าซึ่งหลากมาตามฤดูกาล กำหนดนาเช่นนั้นว่านาน้ำท่า วิธีเก็บด้วยวิธีคูโค คือนับจำนวนโค (กระบือ) ที่ใช้ทำนาในที่นั้น ๆ

นาอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาศัยทำแต่ด้วยน้ำฝนอย่างเดียว คือ เป็นนาที่ดอนซึ่งน้ำท่าขึ้นไม่ถึง วิธีเก็บหางข้าวเรียกว่าเก็บอย่างฟางลอยคือ กำหนดเอาท้องที่ที่ได้ทำนาจริง ๆ จึงต้องเสียหางข้าวที่แห่งใดถึงจะเป็นนา ถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสียหางข้าง เอาตอฟางเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วเป็นที่สังเกตเก็บค่านาโดยวิธีนี้ จึงเรียกว่า นาฟางลอย..."[๕๐]

๒.๓.๕ การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงรอบรู้ในศิลปวิทยาสาขาต่างๆ เช่น ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ ด้านศิลปะแขนงต่างๆ ทั้งดนตรี นาฏศิลป์ กฎหมาย เป็นต้น พระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องและใกล้ชิดได้เกิดการศึกษาเรียนรู้ไปในตัว อีกทั้งยังเป็นโอกาสให้ได้ฝึกฝนการทำงานโดยตรง ไม่ต้องตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกงานอีก ในรัชสมัยพระองค์ได้รับยกย่องว่าเป็น **ยุคทองแห่งวรรณคดี**[๕๑] และทรงพระปรีชาชาญด้านศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ดังนี้

๑) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับงานอักษรศาสตร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็น **พระมหากษัตริย์นักอักษรศาสตร์พระองค์แรก** พระองค์น่าจะทรงบริหารการศึกษาแบบเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยาและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กล่าวคือ เจ้านายและข้าราชการฝ่ายชายบวชเรียน ศึกษาเล่าเรียนกับพระภิกษุตามวัดต่างๆ เจ้านายฝ่ายหญิงเรียนในวัง สามัญชนเรียนในบ้าน ลักษณะของการเล่าเรียนในวัดสมัยรัตนโกสินทร์เหมือนกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังที่ลาลูแบร์เคยกล่าวถึง คือ ชาวบ้านที่มีอันจะกินที่สนใจการศึกษา ตลอดจนข้าราชการต่างก็นิยมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนหนังสือในวัด ส่วนจะเป็นสำนักใดก็แล้วแต่สภาพความเป็นอยู่ และความใกล้ชิดกับสำนักนั้นๆ เป็นเกณฑ์ การศึกษาในวัดแบบดั้งเดิมมักศึกษาด้านอักษรศาสตร์ เลข และวิชาอาชีพ อันเป็นมรดกภูมิปัญญาในครอบครัว

ขณะยังทรงพระเยาว์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงศึกษาเล่าเรียนในสำนักสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) แห่งวัดบางหว้าใหญ่ [๕๒] (วัดระฆังโฆสิตาราม) เมื่อพระชนมายุ ๑๓ พรรษา ทรงศึกษาการแต่งคำประพันธ์ ได้แก่ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ นอกจากนี้ ทรงฝึกหัดศิลปะการดนตรีจากพระราชนิพนธ์บทกลอนและพระปรีชาญาณของพระองค์เอง

หลักฐานเด่นชัดในด้านการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นนักปราชญ์ด้านอักษรศาสตร์ ด้านศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนเป็นรัชสมัยที่มีกวีสำคัญและมีขุนนางที่มีความรู้ความสามารถ

ด้านวรรณกรรม กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงส่งเสริมด้านวรรณกรรมจนเจริญขึ้นเป็นยุคทองแห่งวรรณคดีไทย ทรงเป็นกวีที่สำคัญที่สุดพระองค์หนึ่ง มีวรรณคดีที่ทรงพระราชนิพนธ์ ที่สดุดีว่าพระองค์คือ กวีแห่งกรุงสยาม เป็นมรดกไทยอันเป็นที่รู้จักเลื่องลือมาถึงปัจจุบัน

ทรงแตกฉานทางการศึกษาด้านอักษรศาสตร์ ปรากฏเด่นชัดในพระราชนิพนธ์ ๔ หมวดใหญ่คือ

(๑) พระราชนิพนธ์กลอนบทละครใน ได้แก่ บทละครในเรื่องอิเหนา บทละครในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาได้รับยกย่องว่าเป็นยอดของกลอนบทละคร

(๒) พระราชนิพนธ์กลอนบทละครนอก ได้แก่ บทละครนอก ๕ เรื่อง คือไกรทอง คาวี ไชยเชษฐ์ สังข์ทอง และมณีพิไชย

(๓) พระราชนิพนธ์กลอนเสภา เช่น เสภาเรื่องขุนช้าง–ขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง

(๔) กาพย์เห่เรือชมเครื่องคาวหวาน

(๕) บทพากย์โขนตอน นาคบาศและนางลอย

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวถึง พระราชกรณียกิจการทรงหนังสือวรรณคดีไว้ดังนี้

> *"...เวลาบ่ายห้าโมงเสด็จออกฟังรายงานบ้างทรงพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์บ้าง อิเหนาบ้าง..."*[๕๓]

๒) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับงานศิลปะ

(๑) การช่างสิบหมู่

นโยบายการสร้าง**สวนขวา** นอกจากเพื่อความงาม ความสนุกสนานพักผ่อนหย่อนใจในพระบรมมหาราชวังแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงส่งเสริมการศึกษาด้านวิชาช่างฝีมือ อันเป็นที่รู้จักกันดีในเรื่อง **การช่างสิบหมู่** (สิปปหมู่ สิปป เป็นคำบาลีแปลว่า ศิลป)

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายไว้ว่า "...ช่าง ๑๐ หมู่ คำนี้เห็นจะไม่ใช่หมายความว่าในบ้านในเมืองมีช่างอยู่ ๑๐ อย่าง อันชื่อช่างต่างๆ ถ้าจะนับชื่อก็เห็นจะได้ไม่น้อยกว่า ๑๐๘ อย่าง เข้าใจว่ากรมช่าง ๑๐ หมู่นั้นคือรวบรวมคนที่เป็นช่างตั้งขึ้นเปนกรมช่างแบ่งตามประเภทวิชาคนที่รวบรวมเข้าไว้ได้เป็น ๑๐ หมู่ด้วยกันเท่านั้นเอง..." [๕๔]

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้รวบรวมประชาชนที่มีฝีมือเข้าใจและสามารถทำการช่างต่างๆ ได้และรวมเป็นหมู่ เป็นกรม เช่น การสร้างพระราชวัง วัดวาอาราม ตลอดจนพระองค์ทรงถือว่าเป็นพระราชภารกิจในพระบรมราชูปถัมภ์และเป็นศักดิ์ศรีแก่บ้านเมือง อีกทั้งยังเป็นการบำรุงศาสนา ตลอดจนการศึกษาให้รุ่งเรืองก้าวหน้าอีกด้วย บรรดาช่างเองก็จะมีโอกาสได้ผลิตผลงานตามฝีมือ การสร้างสวนขวาจึงสัมพันธ์โดยตรงกับงานฝีมือและการศึกษาวิชาช่างฝีมือ ช่างสิบหมู่หรือ สิปปหมู่ จึงหมายถึงช่างที่รับราชการอยู่ในกรมช่างสิบหมู่และประกอบด้วย ผู้มีความถนัดในงานฝีมือต่างๆ ชื่อช่างสิบหมู่ที่ปรากฏในทำเนียบศักดินาพลเรือนและทหารในกฎหมายเก่านั้นจะแบ่งเป็น

๑. ช่างเขียน	๒. ช่างแกะ	๓.ช่างสลัก
๔. ช่างกลึง	๕. ช่างหล่อ	๖. ช่างปั้น
๗. ช่างหุ่น	๘. ช่างรัก	๙. ช่างบุ
๑๐.ช่างปูน		

ผู้วิจัยเห็นว่าอาจแบ่งหมวดหมู่ช่างตามผลผลิตได้ดังต่อไปนี้

ประเภทช่างพาหนะ	ช่างสำเภา	ช่างเรือ	ช่างต่อกำปั่น			
ประเภทช่างก่อสร้าง	ช่างก่อ	ช่างเลื่อย	ช่างปูน	ช่างปากไม้		
ประเภทช่างโลหะ	ช่างปืน	ช่างหล่อ	ช่างดีบุก	ช่างดอกไม้เพลิง		
ประเภทช่างประดับ	ช่างหยก	ช่างทอง	ช่างมุก	ช่างหุงกระจก	ช่างรัก	
	ช่างประดับกระจก		ช่างชาดสีสุก			
ประเภทช่างประดิษฐ์	ช่างกลึง	ช่างแกะ	ช่างสลัก	ช่างปั้น	ช่างหุ่น	ช่างบุ
ประเภทช่างเขียน	ช่างเขียน	ช่างทำลุ				
ประเภทช่างเสื้อ	ช่างสนะ(จีน)	ช่างสนะ(ไทย)				

กรมช่างสิบหมู่หรือสิปปหมู่อยู่ในฐานะผู้รับผิดชอบด้านการช่างที่ต้องใช้ในการสร้างโดยตรง จึงน่าจะได้รับการสนับสนุนส่งเสริมมาก อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้แก่ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระองค์เจ้าดารากร กรมหมื่นศรีสุดาเทพ กรมช่าง สิบหมู่หรือสิปปหมู่นี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนชื่อเป็น **กรมศิลปากร** ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดตั้ง**ราชบัณฑิตยสภา**ขึ้นดูแลงาน ๓ แผนก คือ หอสมุด พิพิธภัณฑ์ และศิลปากรสถาน โอนงานจากกรมศิลปากร

เดิมแยกไปขึ้นกับกระทรวงวังส่วนหนึ่ง เรียกว่า กรมวังนอก สำหรับทำการช่างในส่วนพระองค์ ส่วนหนึ่งเป็นศิลปากรสถาน ซึ่งมีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นอุปนายกควบคุมและวางโครงการจัดตั้งโรงเรียนฝึกการช่าง ต่อมาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ยุบราชบัณฑิตยสภาตั้งเป็นกรมศิลปากร ปัจจุบันงานของกรมช่างสิบหมู่หรือสิปปหมู่ ได้ยกฐานะขึ้นเป็นระดับเทียบเท่ากรม คือ**สำนักช่างสิบหมู่ ของ กรมศิลปากร**

การสร้างสวนขวาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังเป็นบ่อเกิดของการศึกษาศาสตร์แขนงต่างๆ จากการจัดกิจกรรมในสวนขวา คือ วิชาเคหศาสตร์ โภชนาการ มนุษยสัมพันธ์ จริยธรรม ศาสนา นาฏศิลป์ การดนตรี การเลี้ยงสัตว์ การฝึกค้าขาย การออกกำลัง สุขภาพจิต การต่อเรือแบบใหม่ การจัดกิจกรรมต่างๆ ในสวนขวายังเป็นการสนับสนุนให้ผู้เกี่ยวข้องคือ ผู้จัดและผู้ชมได้รับความรู้ ความคิดใหม่ๆ

(๒) ด้านนาฏยศาสตร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงได้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีช่วยเหลือในการทดสอบท่ารำในละครในเรื่องอิเหนาจนงดงามและเข้าจังหวะอย่างดีจนได้รับการยกย่องว่าเป็นยอดแห่งละครรำ และเป็นบ่อเกิดแห่งระเบียบแบบแผนการรำที่เป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน และอาจกล่าวได้ว่าการมีบทละครที่สวยงามในด้านท่ารำ มีเพลงที่ไพเราะและฉากที่สวยงามนับว่าเป็นหลักการทางด้านนาฏยศาสตร์ที่สำคัญมาจนถึงปัจจุบัน จนมีผลทำให้โรงเรียนนาฏศิลป์และกรมศิลปากรตลอดจนประเทศไทยได้มีต้นฉบับของการฟ้อนรำ และมีศิลปะการแสดงประจำชาติที่สวยงามอ่อนช้อยหาที่ติมิได้

นอกจากนี้ กระบวนการทางนาฏยศิลป์ ยังก่อให้เกิดงานศิลป์ด้านช่างเขียนภาพด้วย ดังจะเห็นได้จากภาพตัวละครต่างๆ ที่สวยงาม มีมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ เช่น ภาพอิเหนา นางบุษบา จากเรื่องอิเหนา ภาพนางพิม จากเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น นักเขียนภาพดังกล่าวน่าจะได้แรงบันดาลใจจากตัวละคร ฉากและท่ารำจากบทละครและงานนาฏยศิลป์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั่นเอง

๓) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับงานทางพุทธศิลป์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทำนุบำรุงส่งเสริมด้านการศาสนาตาม ขัตติยราชประเพณี ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ตั้งแต่ทรงเริ่มศึกษาที่วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อทรงขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยทรงสร้างวัด บูรณะปฏิสังขรณ์วัดสำคัญๆ และสร้างพุทธเจดีย์ ด้วยฝีพระหัตถ์พระองค์เองหลายแห่ง ดังนี้

(๑) พระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้มาก พระองค์สร้างพระอุโบสถรวมทั้งโปรดให้หล่อพระพุทธธรรมมิศรราชขึ้นเป็นพระประธาน โดยทรงปั้นหุ่นในส่วนพระพักตร์ พระปฏิมาประธาน ด้วยฝีพระหัตถ์ ลักษณะทรวดทรงเป็นอย่างใหม่ ซึ่งประดิษฐ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๒[๕๕] รวมทั้งทรงสร้างพระระเบียงที่มีอยู่ให้สมบูรณ์ ได้รับคำกล่าวถึงว่า "ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมด เป็นศรีแห่งฝีมือในรัชกาลที่ ๒ ควรชมอย่างยิ่ง"[๕๖]

(๒) พระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างวัดสุทัศน์เทพวรารามสืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเริ่มไว้ และทรงจำหลักบานประตูกลางพระวิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวรารามด้วยฝีพระหัตถ์พระองค์เอง ทรงแกะสลักลวดลายซับซ้อน ๔ ชั้น งดงามเป็นเยี่ยม

(๓) พระยารักใหญ่ พระยารักน้อย หนังสือสาส์นสมเด็จกล่าวว่า

> *"...เพราะพระองค์ทรงชำนาญการแกะยิ่งนัก หน้าหุ่นซึ่งทรงแกะด้วยฝีพระหัตถ์ก็มีหน้าพระใหญ่กับพระน้อยคู่หนึ่ง เรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย (รักนั้นหมายความว่าแกะด้วยไม้รัก)งามไม่มีหน้าพระอื่นเสมอสอง ถ้าจะตามดูดูจง ระวังสังเกตหน้าที่สวมชฎานั้น เปนฝีพระหัตถ์ บรรจุไว้สุ้งเดียวกันทั้งคู่..."*[๕๗]

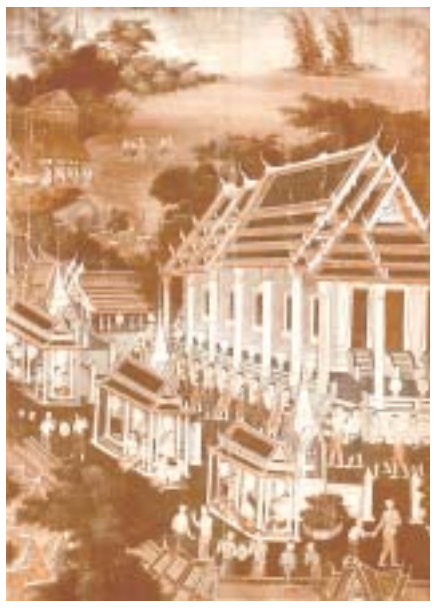

(๔) วัดราชสิทธาราม (วัดพลับ) พระพุทธปฏิมาประธานในพระอุโบสถ คือ พระพุทธจุฬารักษ์ เป็นฝีพระหัตถ์ปั้นหุ่นพระพักตร์ที่งดงามยิ่ง

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสำคัญๆ อื่นๆ อีกหลายวัด เช่น วัดพุทไธสวรรค์ วัดดุสิดาราม วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) วัดระฆัง พระมณฑป วัดพระพุทธบาท สระบุรี ส่วนการสร้างพุทธเจดีย์ทรงสร้างไว้ครบ ๔ ประเภท คือ ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ พระธรรมเจดีย์ และอุทเทสิกเจดีย์

การสร้างวัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ย่อมชี้ให้เห็นแนวคิดสำคัญคือวัดเป็นสถานที่ให้การศึกษาแก่ประชาชน การที่ทรงบำรุงวัดจึงเป็นการบำรุงการศึกษาสำหรับประชาชนประการหนึ่งด้วย

๒.๔ สรุป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงบริหารราชการโดยการกระจายอำนาจการบริหารไปสู่บุคคลที่มีความสามารถในด้านต่าง ๆ ทรงมอบอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินแก่เจ้านายและขุนนางที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทรงส่งเสริมให้ข้าราชการปฏิบัติหน้าที่ราชการตามความสามารถและความถนัดของบุคคลนั้น ๆ การปกครองหัวเมืองประเทศราช ทรงใช้นโยบายสร้างดุลอำนาจของขุนนางในการบริหารการปกครอง ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ทรงใช้นโยบายการทหาร การทูต และการค้า ควบคู่กันไป ตามแต่สถานการณ์ ตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังผลให้บ้านเมืองมีความสงบสุข

นอกจากนี้ พสกนิกรไทยปัจจุบัน ต่างตระหนักถึงพระบารมีปกเกล้าด้านพุทธศาสนา อักษรศาสตร์ ศิลปะ และนาฏยศิลป์ อันเป็นต้นแบบแห่งศาสตร์และศิลป์นานัปการ

เอกสารอ้างอิง

๑. เทศนาพระราชประวัติรัชกาลที่ ๒. “หอสมุดแห่งชาติ หมวดธรรมคดี หมู่ประวัติ เลขที่ ๐๐๓.๑/๑๗”.

๒. สุทธินี จันทร์รัตน์. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**. (วิทยานิพนธ์ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๕-๑๖.

๓. ปิยนาถ บุนนาค. **การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔) : ระบบเครือญาติการแต่งงานและครอบครัว**. (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๐๗-๒๑๔.

๔. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒** พิมพ์ครั้งที่ ๙. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๖.

๕. _____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒** พิมพ์ครั้งที่ ๙. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๖.

๖. ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในฐานะนักบริหาร” **สดุดีบุคคลสำคัญ** เล่ม ๑๔. (กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๓.

๗. ตรี อมาตยกุล (รวบรวม). **เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช**. (กรุงเทพฯ : พิมพ์ในงานศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต, ๒๕๐๕), หน้า ๑๘๙.

๘. “หนังสือกรมหมื่นศักดิพลเสพ เจ้ากรมถึงพระยานครศรีธรรมราช เรื่องพระยานครหายป่วยแล้วมาเข้าเฝ้าและพระยาพงษ์นรินทร์ คุมสินค้าออกมาให้พระนครช่วยจำหน่าย”. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ.๑๑๘๐ เลขที่ ๕.

๙. วิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. **แนวพระราชดำริ ๙ รัชกาล**. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๕), หน้า ๒๓-๒๔.

๑๐. ปิยนาถ บุนนาค. **การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. (กรุงเทพฯ : โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗).

๑๑. ปิยนาถ บุนนาค. **การวิเคราะห์โอกาสการเลื่อนขั้นทางสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. หน้า ๒๗.

๑๒. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. หน้า ๕๘-๕๙.

๑๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. หน้า ๕๘.

๑๔. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ตอนเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๐.

๑๕. สุทธินี จันทร์รัตน์. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.** หน้า ๔๑-๔๒.

๑๖. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓ มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓, หน้า ๑๐๘.

๑๗. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๑.

๑๘. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๘-๙.

๑๙. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓. หน้า ๑๐๘.

๒๐. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๔๐.

๒๑. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓. **มูลนิธิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์**. หน้า ๒๒.

๒๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. หน้า ๙๑-๙๒.

๒๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. หน้า ๓๒.

๒๔. เสถียร ลายลักษณ์. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**. (กรุงเทพฯ : เดลิเมล์, ๒๔๗๘), หน้า ๑๒.

๒๕. เสถียร ลายลักษณ์. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**. (กรุงเทพฯ : เดลิเมล์, ๒๔๗๘), หน้า ๕.

๒๖. เสถียร ลายลักษณ์. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**. (กรุงเทพฯ : เดลิเมล์, ๒๔๗๘), หน้า ๑-๗.

๒๗. “เรื่องท้องตราถึงพระยานครศรีธรรมราช เรื่องตั้งพระยาอภัยนุราช เป็นนายอากรรังนกชายฝั่งทะเลตะวันตก”. หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๖ เลขที่ ๑๔.

๒๘. **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓**. (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๕๒-๕๓.

๒๙. ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ (พ.ศ. ๒๓๕๔) เลขที่ ๒.

๓๐. สุทธินี จันทร์รักษ์. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.** หน้า ๖๖.

๓๑. เรื่องพระราชสาส์นไปเมืองจีน. “หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๒๔”.

๓๒. “**อธิบายเรื่องหัวเมืองมลายู**”. หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๔ เลขที่ ๑๐.

๓๓. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**. หน้า ๒๐๘.

๓๔. ปริศนา ศิรินาม. **“ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๒๓.

๓๕. **"พระราชสาส์นถึงเจ้าเวียดนามยาลอง เรื่องอุไทยราชาวิวาทกับองสงวน"**. หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๑๘/๑.
๓๖. เรื่องหนังสือคำให้การเรื่องพระเจ้าอังวะป่วยและสวรรคต. หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๑ เลขที่ ๑๒.
๓๗. สุทธินี จันทร์รัตน์. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**. หน้า ๑๓๕–๑๓๘.
๓๘. สุทธินี จันทร์รัตน์. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**. หน้า ๑๒๖–๑๒๗.
๓๙. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "**ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒**" ใน ตำนานคณะสงฆ์. (พระนคร : วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๔๕–๔๗.
๔๐. กฎหมายรัชกาลที่ ๒. พระราชบัญญัติกำหนดให้พลเมืองทำวิสาขบูชาและห้ามฆ่าสัตว์ ๓ วัน จ.ศ. ๑๑๗๙.
๔๑. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๑.
๔๒. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๔๑.
๔๓. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑. ๒๕๐๕, หน้า ๓๘๔–๓๘๖.
๔๔. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒.** หน้า ๓๖.
๔๕. กฎหมายรัชกาลที่ ๒. พระราชบัญญัติเรื่องห้ามเลี้ยงไก่ นก ปลากัดไว้ชนแลกัดเป็นการพนัน จ.ศ. ๑๑๗๓.
๔๖. "**เรื่องราชการหลวงรังวัดนาจะออกโฉนดตราแดง**". หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๑๒.
๔๗. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๔๐.
๔๘. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓ มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓, หน้า ๒๐.
๔๙. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓ มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓, หน้า ๒๑.
๕๐. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒.** หน้า ๓๔–๓๕.
๕๑. เปลื้อง ณ นคร. **ประวัติวรรณคดีไทย**. (กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๒๕).
๕๒. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒** เล่ม ๑. ๒๕๐๕, หน้า ๕.
๕๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หน้า ๑๔๑.
๕๔. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ** เล่ม ๑ พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๖, หน้า ๖.
๕๕. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์. **ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๔)**. (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๑๐.
๕๖. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์. **ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๔)**. (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๑๑.
๕๗. **สาส์นสมเด็จ** เล่ม ๑. ๒๕๐๕, หน้า ๓๗.